

اسلام و پژوهش‌های روان‌شناختی

سال هفتم، شماره دوم، پیاپی ۱۶، پاییز و زمستان ۱۴۰۰ (ص ۳۱-۵۲)

طراحی الگوی مفهومی روش تربیتی تلقین از منظر اسلام (استراتژی تئوری داده‌بنیاد متنی)

Designing the conceptual pattern of educational method of induction from the perspective of Islam (Grounded Theory Strategy)

✉ **یعقوب زارع** / عضو هیأت علمی و دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت گروه علوم تربیتی دانشگاه پیام نور، کهگیلویه و بویراحمد، ایران.
زهرا اسمعیلی / استادیار گروه علوم تربیتی دانشگاه پیام نور، کهگیلویه و بویراحمد، ایران.
محمد رضا سرمدی / استادیار گروه علوم تربیتی دانشگاه پیام نور، کهگیلویه و بویراحمد، ایران.
طیبه صفایی / استادیار گروه علوم تربیتی دانشگاه پیام نور، کهگیلویه و بویراحمد، ایران.

Yaghoub Zare / Faculty member and PhD student in Philosophy of Education, Department of Educational Sciences, Payame Noor University, Kohgiluyeh and Boyerahmad, Iran. yaghoobeslamimehr@yahoo.com

Zohreh Esmaili / Assistant Professor, Department of Educational Sciences, Payame Noor University, Kohgiluyeh and Boyerahmad, Iran.

Mohammad Reza Sarmadi / Professor, Department of Educational Sciences, Payame Noor University, Kohgiluyeh and Boyerahmad, Iran.

Tayebeh Safaei / Assistant Professor, Department of Educational Sciences, Payame Noor University, Kohgiluyeh and Boyerahmad, Iran.

Abstract

The purpose of this research is designing the conceptual Pattern of Educational Method of induction from the Perspective of Islam. The way of research here is qualitative and uses data-based theoretical Strategy. In this study, the collected verses and hadiths about the educational method were encoded according to the Islamic strategy, then it's tried to analyse the data based on the above mentioned research methodology. The results of the research show that in the process of education, this method can be used from both harmful and desirable aspects, and each of these aspects has special educational effects that can be used to achieve educational goals

چکیده

هدف این پژوهش طراحی الگوی مفهومی روش تربیتی تلقین از منظر اسلام است. روش پژوهش تحلیل محتوای کیفی است و از روش استراتژی داده‌بنیاد استفاده شده است. آیات و احادیث مرتبط گردآوری و کدگذاری شد. با تعیین مفاهیم و ارتباط بین آنها، از مفاهیم استخراج شده به عنوان یک کد در بخش طراحی الگو استفاده شد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد در فرایند تربیت، چنان‌که این روش بدون پشتوانه فکری، استدلالی و ناآگاهانه مورد استفاده قرار گیرد، آسیب‌زا خواهد بود و از

in accordance with the conditions and stages of education. Also, if this method is used without intellectual and reasoning support, it will be harmful. And, on the other hand, if it is consciously expressed in the use of this method, the arguments and points are believed and desirable. In this regard, such a method can be considered from both harmful and desirable aspects, and each of them has special educational effects that can be used in accordance with the conditions and stages of education to achieve the ultimate goals of education

Keywords: pattern, Educational Method, Induction, Grounded Theory

سوی دیگر، چنان‌چه در استفاده از این روش استدلال‌ها و نکات جدید به صورت آگاهانه بیان شود، باورساز و مطلوب است. بدین ترتیب این روش می‌تواند از دو جنبه آسیب‌زا و مطلوب مورد توجه قرار گیرد و هر یک از این جنبه‌ها تأثیرات تربیتی ویژه دارد که متناسب با شرایط و مراحل تربیت می‌توان برای نیل به اهداف غایی تربیت بهره جست.

کلید واژه‌ها: الگو، روش تربیتی، تلقین، داده‌بنیاد.

مقدمه

بهره‌گیری از الگوی نظری مناسب، منجر به تحلیل و واکاوی هرچه بهتر پدیده‌های تربیتی می‌شود. در مسائل تعلیم و تربیت نظریات مختلفی وجود دارد که هرکدام با تأکید بر مفروضات مختلف، به بررسی موضوعات تربیتی می‌پردازند. به این دلیل است که در مورد مسائل و مشکلات تربیتی تحلیل‌های مختلفی صورت گرفته است (قائمی مقدم، ۱۳۹۰، ص ۱۴). آگاهی از اسباب و وسائلی که بتواند به‌گونه‌ای سریع و آسان انسان را در رسیدن به اهدافش یاری رساند، ضروری است. به عبارت دیگر، اتخاذ روش‌های مناسب با اهداف از شرایط توفیق در انجام هرکاری است. اسلام، پیروان خود را به اتخاذ روش‌ها و شیوه‌های درست در انجام کارها توصیه کرده است، خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید: «وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقَى وَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (بقره: ۱۸۹)؛ نیکوکاری بدان نیست که از پشت دیوار به خانه درآیید (چه این کار ناشایسته است)، نیکی آن است که پارسا باشید و در هر کاری از «راه» آن داخل شوید». در تفسیر آیه فوق، امام محمد باقر علیه السلام فرمودند: «أَتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا؛ هر کاری را از راه خودش باید انجام داد» (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۳، ص ۸۰). تربیت تنها به ایجاد رفتارها، حالت‌ها و نگرش‌های معینی در افراد محدود نمی‌شود، بلکه نحوه ایجاد آنها نیز در مفهوم تربیت ملحوظ است. ملاحظه‌های روشی را نمی‌توان از مفهوم تربیت بر کنار دانست. مفهوم تربیت

آن قدر انعطاف‌پذیر نیست که ما را از لحاظ روشی، محدود به حدودی نکند (باقری، ۱۳۸۶، ص ۶۲). بدین ترتیب به همان میزان که برنامه‌ریزی برای تربیت ضروری است و کسانی باید به نحو مثبت مشخص کنند که در پی ایجاد چه تغییراتی در افراد هستند؛ آسیب‌شناسی در تربیت و روش‌های تربیتی نیز از اهمیت زیادی برخوردار است. آسیب‌شناسی جنبه منفی این حرکت است که در آن، توجه معطوف به آسیب‌ها است. آسیب‌های تربیت نیز، دستیابی به اهداف تربیتی را با مشکل مواجه می‌کند. از این رو شناخت جنبه‌های منفی در جریان تربیت، کم‌بهراتر از شناخت جنبه‌های مثبت نیست. در قلمرو تعلیم و تربیت برای به فعلیت رساندن استعداد‌های انسان، مکاتب مختلف تربیتی روش‌های متفاوتی را عرضه می‌کنند. در این میان، دین اسلام نیز روش‌های مخصوص به خود را دارد (باقری، ۱۳۸۲، ص ۳۷). در فرایند تربیت اسلامی، برای تربیت انسان‌ها، روش‌های گوناگونی مورد استفاده قرار می‌گیرد. بهره‌گیری از روش تربیتی تلقین در تربیت اجتناب‌ناپذیر است. بدین ترتیب یکی از روش‌های که می‌تواند ما را در نهادینه‌سازی آموزه‌های دینی یاری کند، «تلقین» است که عنصر محوری آن، ایجاد باور به حقایق آموزه‌های دینی از طریق تکرار می‌باشد. آنچه در ارتباط با روش تربیتی تلقین، مسئله و محل بحث است، چگونگی بهره‌گیری از این روش و شناخت جنبه‌های آسیب‌زا و مطلوب این روش است. در این میان، آنچه تاکنون مورد بحث واقع شده است، جنبه مثبت و ایجابی بوده است و از جنبه ناصواب کمتر سخن گفته شده است. حال با استناد به آموزه‌های دینی (قرآن و احادیث)، هدف نوشتار حاضر طراحی الگوی مفهومی روش تربیتی تلقین از منظر اسلام است. از این رو، ضمن بررسی مبانی نظری روش تربیتی تلقین، با استفاده از راهبرد پژوهشی داده‌بنیاد دیدگاه اسلام، در مورد روش تربیتی تلقین و الگوی مفهومی روش تربیتی آن از دیدگاه اسلام تحقیق و تفحص خواهد شد.

روش پژوهش

استراتژی این تحقیق داده‌بنیاد است. این استراتژی گرایش به تحقیق کیفی دارد که با همکاری گلیسر و استراوس رشد و توسعه یافته است (خان محمدی، ۱۳۸۹، ص ۱۷). استراتژی تئوری (مفهوم‌سازی) داده‌بنیاد، نوعی روش‌شناسی عمومی برای تدوین تئوری‌هایی است که در داده‌های گردآوری شده و تحلیل شده به صورت نظام‌مند ریشه دارد. هدف نهایی این استراتژی، ارائه تبیین‌های جامع تئوریک درباره یک پدیده خاص است که به صورت استقرایی از مطالعه آن پدیده خاص حاصل می‌شود (دانایی فر، ۱۳۸۷، ص ۳). در این

استراتژی پژوهش سه فرایند مشخص وجود دارد که رویه‌های نمونه‌گیری نوعاً بر اساس آنها انتخاب می‌شوند. این سه فرایند عبارتند از: کد گذاری باز، کد گذاری محوری و کد گذاری انتخابی (باقری، ۱۳۸۹، ص ۱۷). هدف اصلی این تحقیق طراحی الگوی آسیب‌شناسی روش تربیتی تلقین از دیدگاه اسلام است. برای این منظور، ابتدا آیات و احادیث مرتبط با روش مذکور شناسایی و جمع‌آوری شد. در این تحقیق، منبع جمع‌آوری داده‌ها، قرآن و احادیثی بوده که از حیث سند، معتبر بوده است. نخست مجموعه‌ای از مضامین اولیه طی فرایند کدگذاری باز گردآوری شده و از درون آن مقوله‌هایی استخراج گردید. سپس در مرحله کدگذاری محوری، پیوند میان مقوله‌ها در قالب نمونه‌های کدگذاری تعیین شدند و در مرحله کدگذاری انتخابی یکایک اجزای مدل مفهومی تشریح گردید.

پیشینه پژوهش

آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. پرداختن به هر امری، روش خاص خود را دارد، تربیت نیز چنین است؛ باید راه‌های آن را با دقت انتخاب کرد و به درستی اجرا نمود. این مطلب در اندیشه‌های پرورش‌کاران، متفکران و نیز نتایج تحقیقات پژوهشگران هویداست. نتایج تحقیقات باقری (۱۳۸۲)، عبداللهی و موسوی نسب (۱۳۹۳)، خدایاری شوطی و همکاران (۱۳۹۳)، شمخانی و همکاران (۱۳۹۳)، دانش (۱۳۸۹)، کریمی (۱۳۹۳)، موسوی (۱۳۹۲)، حیدری و نصربختیاری (۱۳۸۸)، قاسم پور و جعفری (۱۳۸۸)، اسماعیلی و علی‌پور (۱۳۹۷)، زارعان و موسوی (۱۳۹۴) و کریمی (۱۳۹۶) در ارتباط با روش تربیتی تلقین بیانگر آن است، که آنها در صدد بودند تا با گردآوری دیدگاه‌های مختلف در مورد تلقین و بررسی آنان، فرصتی برای بازناندیشی و تحلیل مفهوم تلقین فراهم آید و با رویکرد دینی روش تربیتی تلقین و جنبه‌های اقوال و افعال و نیز تلفیق قول و فعل انسان مورد بررسی قرار گیرد. همچنین نقش روش تربیتی تلقین در دستیابی به اهداف تربیتی را مورد توجه و بررسی قرار داده‌اند و اهمیت و ضرورت آن را در نظام تربیتی بیان می‌کنند. قائمی مقدم (۱۳۹۰) با دیدگاهی مشابه اندیشمندان فوق، ضمن تبیین روش‌های تربیت آسیب‌زا از منظر تربیت اسلامی، با بیان روش‌های تربیتی به عنوان ضامن تحقق آرمان و اهداف تربیتی، شناخت و انتخاب صحیح و کاربرد درست آنها را مورد توجه قرار داده است. همچنین ضمن بیان روش‌های نادرست تربیتی، به پیامدهای ناگوار این روش‌ها، در متری

اشاره می‌کند. در این میان آنچه تاکنون مورد بحث واقع شده، جنبه ایجابی و مطلوب روش تربیتی تلقین بوده است و از جنبه آسیب‌زا کمتر سخن گفته شده است. افزون بر این، به نظر می‌رسد پژوهشی که به صورت اختصاصی به بررسی آسیب‌شناسی این روش از منظر اسلام پرداخته باشد، هنوز نگاشته نشده و یا حداقل نگارنده در بررسی‌های خود به آن دست نیافته است؛ البته در بعضی کتاب‌ها مقالات به صورت پراکنده تاحدودی مورد بررسی قرار گرفته است. در راستای جبران این کاستی، نوشتار حاضر به بررسی طراحی الگوی مفهومی روش تربیتی تلقین از دیدگاه اسلام پرداخته و جنبه‌های آسیب‌زا و مطلوب آن مورد توجه و بررسی قرار داده است.

یافته‌های پژوهش

روش تربیتی تلقین

تربیت دینی از دیرباز موضوع بحث و بررسی اندیشمندان تربیتی با دیدگاه‌های گوناگون فلسفی، علمی و دینی بوده است. همه متخصصان حوزه دین و تعلیم و تربیت بر این باورند که اگر افراد جامعه «زندگی» خود را بر مدار «دین» و «خداابوری» قرار دهند، سلامت و سعادت جامعه در ابعاد سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی تضمین می‌شود (قاسم پور دهقانی و جعفری، ۱۳۸۸، ص ۲۸). تربیت دینی به معنای تربیت انسان دین‌دار، تربیت برگرفته از آموزه‌های دین (اسلام) با هدف پرورش انسان دین‌دار به نحوی که در همه ابعاد اعتقادی، عاطفی و رفتاری ملتزم به اسلام باشد. تلقین یکی از روش‌های گوناگونی است که آگاهانه و غیرآگاهانه برای آموزش مفاهیم دینی مورد استفاده قرار می‌گیرد. از این روش، به اقتضای شرایط متربیان و محتواهای آموزشی در کنار روش‌های استدلالی می‌توان بهره‌گرفت (زارعان و موسوی، ۱۳۹۴، ص ۱۱). با بررسی‌های انجام شده در حوزه تربیت دینی و رابطه‌اش با تلقین دست‌کم سه دیدگاه وجود دارد:

ابعاد ارتباط تلقین با تربیت دینی

دیدگاه اول؛ زشت‌انگاری مطلق تلقین و استحاله تربیت دینی است، نظریه افرادی چون هرست و پیترز است. پل هرست از جمله افرادی است که با رویکرد تحلیلی به مفهوم تربیت، تربیت دینی و تلقین و رابطه این مفاهیم پرداخته است. وی در تحلیل مفهوم تربیت دینی بر این باور است که این مفهوم کاملاً ناسازگار است و از این دو کلمه نمی‌توان در حالت ترکیب معنایی استفاده کرد (حیدری و نصر بختیاری، ۱۳۸۸، ص ۸۶).

دیدگاه دوم؛ زشت‌انگاری مطلق تلقین، امکان تربیت دینی و ممنوعیت کاربرد تلقین است. در این دیدگاه، در عین اینکه تلقین را ماهیتاً زشت می‌شمارد؛ اما از امکان فلسفی «تربیت دینی» دفاع می‌کند؛ ایده بسیاری از محققان ایرانی (حیدری و نصریختیاری، ۱۳۸۸؛ باقری، ۱۳۸۶؛ جباری و سجادی، ۱۳۸۸ و قاسم‌پور و جعفری، ۱۳۸۸) که مدافع تربیت دینی به شمار می‌آیند این چنین است. ایشان در مقابل چالش‌های فلسفه تحلیلی از امکان تربیت دینی دفاع می‌کنند؛ اما تلقین را در تربیت دینی مردود می‌شمارند و در عین حال با تکیه بر رویکرد عقل‌گرایی، به ممنوعیت روش تلقین در تربیت دینی، نظر می‌دهند.

دیدگاه سوم؛ زشت‌انگاری مقید تلقین، امکان تربیت دینی و بهره‌گیری متناسب از تلقین در تربیت دینی است. بر خلاف دو دیدگاه پیشین که تلقین را ماهیتاً زشت و غیر اخلاقی می‌شمارند و تنها بر سر تعیین معیار اصلی آن با هم اختلاف دارند مدعی است که به تبع شرایط و به تناسب مراحل تربیت و نیز برای نیل به اهداف عالی تربیت، می‌توان از تلقین در «تربیت دینی»، بهره جست در عین اینکه در شماری از موارد نیز کاربرد تلقین زشت و ممنوع است (موسوی، ۱۳۹۲، ص ۴۵). این پژوهش ضمن پذیرش رویکرد سوم مبنی بر زشت‌انگاری مقید تلقین، بر این باور است که، با توجه به ویژگی‌های مراحل تربیت، متناسب با هر مرحله می‌توان از روش تلقین بهره جست. با این توضیحات، ارائه تحلیلی از مفهوم تلقین و تلاش برای یافتن هسته معنایی آن و وجه تمایز تلقین از غیرتلقین، اهمیت دوچندان می‌یابد. نوشتار پیش‌رو درصدد است تا با تعریف تلقین، جایگاه آن را در فضای تربیتی روشن نماید.

جایگاه شناسی تلقین

«تلقین» یکی از روش‌های تأثیرگذار بر نفس و روح آدمی است. برخی پژوهشگران تربیت اسلامی، بر این باورند که با تکیه بر مبنای «تأثیر ظاهر بر باطن»، روش‌هایی در نظام تربیتی اسلام توصیه شده، مانند «تحلم» که ماهیتاً مشمول عنوان «تلقین» است (باقری، ۱۳۸۲، ص ۷۰). در علم اخلاق نیز «تلقین به نفس» به عنوان راهکاری جهت درونی کردن صفات حسنه مطرح شده است. در روان‌شناسی، تلقین به عنوان شیوه‌ای درمانی برای بیمارهایی مانند کم‌رویی به کار می‌رود. امروزه تلقین درمانی در بیشتر کلینیک‌های روان‌درمانی جهان رواج دارد و بسیار تأثیرگذار است. در بحث ظرفیت‌های روان‌شناختی، تلقین به عنوان یکی از عوامل مؤثر بر ادراک شمرده شده و نیز تلقین به مخاطب در زمان وارد شدن هیجانات شدید و

تلقین به نفس در حالت هوشیاری، از جمله راه‌های ورود و تأثیر گذاری بر سطح ناهشیار انسان محسوب می‌شود (عبد الهی و موسوی نسب، ۱۳۹۳، ص ۸۳). در روان‌شناسی ثابت شده است که روح انسان دارای دو لایه است؛ یکی خودآگاه و دیگری ناخودآگاه. تمامی افکار، احساسات، و عواطف زودگذر که با اراده آدمی در صفحه دل پدیدار می‌شوند و با اراده او رخت بر می‌بندند و یا در محدوده تعقل و استدلال عقلی جای می‌گیرند در عمق جان آدمی ریشه نگرفته‌اند، در لایه سطحی و خودآگاه روان او ظهور و بروز دارند. ولی آنچه از این دست که به باطن روح رسیده و در آن جا قرار گرفته باشند، محتویات ضمیر پنهان و ناخودآگاه بشر را تشکیل می‌دهد، روح باطن از ضمیر ظاهر تغذیه می‌کند و هیچ یک از یافته‌های ضمیر خودآگاه به کلی نابود نگشته بلکه منزل عوض کرده و در ضمیر ناخودآگاه مأوی می‌گزینند. چنانچه در همین زمینه قرآن کریم می‌فرماید: «وَإِنْ تَجَهَّرَ بِالْقَوْلِ فَإِنَّهُ يَعْلَمُ السِّرَّ وَأَخْفَى (طه، آیه ۷)؛ اگر گفته آشکاری بگویی او به اسرار و آنچه پنهان می‌شود آگاه است». از معصومان علیهم‌السلام این چنین در تفسیر آیه شریفه آمده است: «السِّرُّ مَا أَخْفَيْتَهُ فِي نَفْسِكَ وَأَخْفَى مَا خَطَرَ بِإِلَاحِكُمْ أَنْسِيْتَهُ؛ «سر» چیزی که در نفس خود پوشیده می‌داری و «اخفی» موضوعی است که به ذهنت آمده سپس آن را به فراموشی سپرده‌ای» (موسوی کاشمیری، ۱۳۸۶، ص ۱۶۸). شاید مقصود آیه، اشاره به همین‌گونه امور پنهانی روان بشری باشد که در روان‌شناسی جدید مورد توجه قرار گرفته است. مکتوبات ضمیر باطن، در صورتی که در نفس نهادینه و راسخ شوند به‌طور خودکار عمل می‌کنند و آن چنان قدرتی می‌یابند که تمامی افکار و احساسات بشر را تحت شعاع خویش می‌گیرند، تا جایی که نیروی اراده نیز از تأثیرات آن بر کنار نمی‌ماند. تلقین در ظاهر امری قولی است اما با توجه به اینکه تأثیر آن در درون آدمی و در قالب بازتاب‌های عملی در اعضاء و جوارح نمود پیدا می‌کند، بنابراین تلفیق جنبه فعلی نیز دارد. تلقین فعلی یعنی صورت فعل مطلوب به تظاهر بر اعضا و جوارح خویش آشکار شود، در حالی که آن فعل و آثار آن در ما ریشه ندانده است، مانند توصیه قرآن به تواضع که می‌فرماید: «وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا (فرقان، آیه ۶۳)؛ و بندگان خدا کسانی هستند که بر زمین با تواضع گام می‌زنند». یعنی انسان در ظاهر خود را فرودست جلوه دهد و حاصل آن کنترل عجب و غرور است. با این توصیفات تلقین چه در بعد قولی و چه در بعد فعلی می‌تواند جنبه مطلوب داشته باشد که تأثیرات تربیتی ویژه‌ای دارد (حاجی بابائیان، ۱۳۹۰، ص ۱۰۶). تلقین قولی (ذکر) و موارد کاربرد آن در قرآن و روایات مورد توجه قرار گرفته است. با جستجو در آیات قرآن، ذکر لفظی خداوند فراوان مورد تأکید و تصریح قرار گرفته است، به گونه‌ای که واژه ذکر و مشتقات آن ۲۶۳ بار در قرآن آمده است: «وَأذْكُرِ اسْمَ

رَبِّكَ وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلًا (مزمّل، آیه ۸)؛ و نام پروردگارت را یاد کن و از همه بتر و به او ببیوند». بدین‌سان یادآوری و به‌زبان آوردن اسماء خداوند متعال و گذراندن آن از قلب موجب می‌گردد که انسان هنگام خطر از یأس و حرمان نجات یابد. همچنین آوردن نام خداوند بر زبان باعث امیدواری و شادمانی انسان می‌شود، آنگاه که انسان به موفقیتی نائل آید اگر خدای را سپاس گوید و هر توفیقی را ناشی از امداد الهی بداند، حجب و غرور از او دور می‌شود و از جانبی دیگر این انسان در مواقعی که دچار لغزش می‌گردد با طلب مغفرت زمینه بازگشت خودش را فراهم می‌نماید. چراکه خداوند «غَفَّار» بسیار آمرزنده است (همان، ص ۱۰۷). با عنایت به توانایی‌های ذهنی و قدرت درک انسان در مراحل مختلف زندگی، بهره‌گیری از روش تلقین بر اساس رویکرد خود تربیتی در کلام معصومین علیهم‌السلام و آیات قرآن به شرح ذیل مورد توجه قرار گرفته است. احادیث زیر بیانگر چگونگی تلقین قولی از طریق ذکر و یاد کردن خدا است. در ارتباط با نقش ذکر و یاد خدا امیرالمؤمنین علیه‌السلام می‌فرماید: «الذِّكْرُ نُورُ الْعُقُولِ وَحَيَاةُ النَّفْسِ وَجَلَاءُ الصُّدُورِ؛ یاد خدا روشنایی خردهاست و زندگی بخش جان‌ها و صیقل‌دهنده سینه‌ها (میزان الحکمه، ج ۴). همچنین در جای دیگر می‌فرماید: «شفا یابی دل‌ها در پرتو یاد و ذکر الهی صورت می‌گیرد» (متقی هندی، ۱۴۰۹ق، ح ۱۷۵). هدایت و تربیت انسان‌ها به شیوه تلقین از طریق تذکر مورد توجه و عنایت معصومین علیهم‌السلام بوده است به نوعی که در فرصت‌ها و موقعیت‌های مختلف بدان اشاره کرده و به آن تأکید ورزیده‌اند (حاجی بابائیان، ۱۳۹۰، ص ۱۰۹). بخشی از آسیب‌های انسان در زندگی ناشی از غفلت است و ذکر و یاد خدا این غفلت را از بین می‌برد، در چنین موضعی انسان تن به نافرمانی خدا نمی‌دهد و همواره خود را در محضر حضرت حق می‌بیند و این مقدمه فلاح و رستگاری انسان است. اثرات تلقین قولی (ذکر) به دلیل نقش خاصی که بر باطن و درون انسان می‌گذارد، از دو جنبه مطلوب و آسیب‌زا در رفتار انسان قابل مشاهده است. به لحاظ مطلوب تلقین عملی آن است که عمل و رفتار خاصی در اعضا و جوارح فرد آشکار گردد. در حالی که آن رفتار در عمق وجود او ریشه‌ای نداشته بود و از جنبه آسیب‌زا هدف این است که فرد فعل و رفتاری نامطلوب را از خود دور کند، در شرایطی که ممکن است آثار آن در درون ریشه دوانده باشند. از مصادیق آن «تباکی» یعنی نقش‌گریه کردن را به خود گرفتن که در نماز وتر مستحب است. اگر نمازگزار نمی‌تواند گریه کند، حالت گریه به خود بگیرد تا آن حال تواضع و خشوع در او ایجاد گردد. این خود بیانگر اهمیت و چگونگی تلقین فعلی است (باقری، ۱۳۸۲، ص ۶۷). امیرالمؤمنین علیه‌السلام در گفتاری با همین مضمون چنین فرموده است: «إِنْ لَمْ تَكُنْ حَلِيمًا فَتَحَلَّمْ فَإِنَّهُ قَلَمٌ تَشَبَهَ بِقَوْمٍ إِلَّا أَوْشَكَ أَنْ يَكُونَ مِنْهُمْ؛ اگر بردبار نیستی، خود را به بردباری بنمای،

زیرا اندک است کسی که خود را مانند مردمی کنند و جمله آنها به شمار نیاید» (نهج البلاغه، حکمت ۲۰۷). نمونه دیگری از تلقین فعلی سفارشی است که لقمان حکیم به فرزندش می‌کند: «... وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا (اسراء، آیه ۳۷)؛ به هنگام راه رفتن با کبر و سرمستی بر زمین گام مزین». تواضع به معنای فروتنی و خود را فرودست جلوه دادن است و نتیجه این فعل کنترل عجب و غرور است. هنگامی که تلقین قولی و فعلی درهم آمیخته می‌شوند، اثرات شگرفی به بار می‌آورند، نماز و دیگر عبادات خود جلوه‌های متعالی این هم‌آوایی هستند و هریک از این عبادات موجب برانگیختگی حالاتی باطنی و درونی در فرد می‌گردد، به گونه‌ای که وقتی بنده در برابر معبود مخلصانه او را می‌خواند در واقع نوعی رهایی از بندگی، زر، زور و تزویر است و این خود گام مهمی در راه رشد و تعالی انسان‌ها به شمار می‌آید (حاجی بابائیان، ۱۳۹۰، ص ۱۱۳). در ارتباط با چگونگی استفاده از روش تربیتی تلقین در مراحل تربیت می‌توان گفت، با توجه به مفهوم تربیت دینی، یعنی جریان ربوبی شدن و ربوبی ساختن آدمی، باید پذیرفت که دوره آغازین کودکی به منزله دوره مقدماتی برای ورود به تربیت دینی است و در واقع باید در این مقطع، به آماده‌سازی کودک برای ورود به قلمرو اصلی تربیت دینی پرداخت. امیرالمؤمنین علیه السلام در ضمن روایتی، هفت سال اول زندگی را سنین تربیت و پرورش نامیده‌اند (صدوق، ۱۴۱۳، ج ۳، ح ۴۷۴۶). در این دوره با توجه به ویژگی‌های هم‌سو با تلقین‌پذیری چون محدودیت ظرفیت شناختی، آغاز شکل‌گیری شخصیت، یادگیری مشاهده‌ای، تقلیدپذیری، عادت‌پذیری و علاقه به تکرار می‌توان پاره‌ای از روش‌های آموزشی خاص این دوره، همچون تلقین را به‌کار گرفت (عبداللهی و موسوی نسب، ۱۳۹۳، ص ۹۳). برای مثال باید ظواهر کودک را به سمت گفتارها و رفتارهای مطلوب هدایت کرد و از انواع روش‌های تلقین به نفس استفاده کرد. در تلقین قولی می‌توان به کودک کمک کرد تا سخنانی را بر زبان جاری کند و در برابر حالات مطلوب قرار گیرد. در تلقین فعلی می‌توان به کودک کمک کرد تا در برابر عملی قرار گیرد که از آن طریق حالات درونی مطلوبی در او ایجاد شود (باقری، ۱۳۸۲). اما زمانی که وارد مرحله و قلمروی اصلی تربیت دینی شد، به‌منظور کسب پاره‌ای از صفات و ویژگی‌های برتر انسانی و اخلاقی، می‌تواند از روش تلقین و تحمیل به نفس استفاده کند. نتیجه این مرحله، تلقین افکار و تحمیل اعمال بر خویشتن و ظهور وضعیتی درونی است که طی آن، ایمان فرد درونی و تثبیت می‌شود (قاسم پور و جعفری، ۱۳۸۸، ص ۳۹). با توجه به پیامدهای ذکر شده که به دنبال به‌کارگیری تلقین پیدا می‌شود، باید اقرار کرد که نمی‌توان به‌طور مطلق به‌طرد و نامطلوبی این روش حکم داد. حقیقت این است که روش‌های آموزشی در هر دوره از رشد انسان بر مبانی و اصول مشخصی

استوار است که امکان اجازه کاربرد آن روش را فراهم می‌سازد. همان‌گونه که همه روش‌های تربیتی می‌توانند آسیب‌زا باشند، تلقین نیز در شرایطی می‌تواند آسیب‌زا باشد. اما با توجه به مراحل تربیت و شرایط رشد شناختی متربیان و نیز با توجه به محتواهای آموزشی، می‌توان به شکل مطلوب در مقاطع سنی و محتواهای خاص، از آموزش تلقینی در تربیت بهره گرفت.

معانی لغوی و اصطلاحی تلقین

واژه تلقین تباری عربی دارد و از ماده «ل ق ن» و مصدر باب تفعیل و به معنای «تفهیم» است (فراهیدی، ۱۴۱۰، ص ۱۶۳). و «لَقِن» به «انسان زود فهم» گفته می‌شود (ابن فارس، ۱۴۰۴، ص ۲۶۰). این واژه در عربی معاصر، «دیگته کردن» و «درس دادن» معنا می‌دهد و برای ابراز معنای پذیرشی (مطاوعه) آن، از لفظ «تَلَقَّن» بهره گرفته می‌شود که در عربی رایج به معنای «درس گرفتن»، «فراگرفتن»، «درک کردن»، «فهمیدن»، «آگاهی یافتن» و «دریافتن» استعمال می‌شود (موسوی، ۱۳۹۲، ص ۵۳). در شمار کاربردهای واژه تلقین و مشتقاتش در عربی قدیم نیز، معنای «تفهیم» مشاهده می‌شود. برای نمونه امام سجاد علیه السلام می‌فرماید: «اللَّهُمَّ هَذِهِ حَاجَتِي فَأَعْظِمْ فِيهَا رَغْبَتِي وَ... وَ لَقِّنِي فِيهَا حُجَّتِي؛ خداوندا، این است حاجت من، پس میل مرا نسبت به آن افزون کن و ... استدلال در آنها را به من تلقین (تفهیم) کن» (صحیفه سجادیه، دعای ۵۴، بند ۷). در معجم‌های فرق‌شناسی واژه‌ها نیز به تفاوت‌های دو واژه «تلقین» و «تعلیم» توجه شده و تلقین را القای شفاهی گفتار و سخن به مخاطب به قصد تفهیم با تکرار دانسته‌اند، برخلاف «تعلیم» که چنین قیدهایی ندارد (عسکری، ۱۴۱۲، ص ۱۴۱). به عبارت دیگر، تلقین نوع خاصی از تعلیم به شمار می‌رود که عبارت است از «تعلیم شفاهی به همراه آموزش گفتار (نه رفتار و مهارت) با هدف تفهیم و به همراه تکرار». واژه تلقین در زبان فارسی، به معنای «فهمانیدن»، «تعلیم و تربیت و آموختن» و «گرفتن سخن از کسی» به کار می‌رود (دهخدا، ۱۳۹۱، ص ۶۰۸۲). ملاحظه می‌شود، هسته مرکزی معنای این واژه عبارت است از «انتقال مفاهیم و آگاهی‌ها و تفهیم». معادل واژه تلقین در «زبان انگلیسی»، در معانی «تلقین»، «القا»، «ارشاد» و «تعلیم» به کار می‌رود (جعفری، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۱۲۵۵). از آنجا که تلقین از باب تفعیل است و معنایی متعددی دارد، در معنای اولیه خود چه در فارسی و عربی و چه در انگلیسی، به معنای «دگر تلقینی» به کار می‌رود و پذیرنده تلقین فردی است غیر از انسان تلقین‌کننده؛ اما با گذشت زمان و توسعه در مصداق، «خود تلقینی» و «خودتفهیمی» نیز به دایره کاربردها اضافه شده و «تلقین به نفس» در اخلاق و روان‌شناسی نیز مدنظر قرار گرفته است. همچنین از دیگر معانی تلقین، وحی، الهام و وسوسه

است. به عبارت دیگر علاوه بر اینکه این واژه در مورد رابطه انسان با انسان دیگر به کار می‌رود، در رابطه غیرانسان با انسان، از جمله خداوند یا فرشته یا جن و شیطان و القاء پیام به انسان، نیز به کار می‌رود. از سوی دیگر، دایره کاربردها، از تلقین انسان به انسان زنده دیگر، توسعه یافت و در ترکیب، «تلقین گفتن» به معنایی ویژه به کار رفته است که عبارت است از: «آنچه پس از دفن کردن مرده از مسائل دینی بر سر گور او گفته می‌شود» (دهخدا، ۱۳۹۱، ص ۶۰۸۲). البته این معنا، در واقع اصطلاح و کاربردی تخصصی از دانش فقه است که در عرف مسلمان رایج شده است. به همین دلیل، در ادبیات فقهی، از آن در مباحث طهارت به شکل «تلقین مُحتَصِر» و «تلقین میّت» نام برده شده است. البته در فقه ترکیبات دیگری چون «تلقین لِعان»، «تلقین اِقْرار» و «تلقین حاکم و قاضی» نیز استعمال می‌شود. در همه این کاربردها، تلقین معنای لغوی خود را حفظ کرده است. بنابراین تلقین از منظر لغوی، هسته معنای آن «تفهیم و تعلیم به انسان» است؛ خواه تفهیم به خود باشد یا دیگری، و خواه تفهیم‌کننده انسان باشد یا غیر انسان و خواه تفهیم‌شونده، زنده باشد یا مرده. هرچند در کاربردی دیگر، روش تفهیم و انتقال مفهیم به شیوه‌ای ویژه تخصیص یافته و آن، معنایی بود که دهخدا نقل کرده است؛ یعنی «چیزی را در فکر کسی حقیقت جلوه دادن» و «کسی را به چیزی معتقد کردن» (موسوی، ۱۳۹۲، ص ۵۴). نتیجه آنکه معنای لغوی واژه تلقین در سه زبان عربی، فارسی و انگلیسی دارای یک هسته معنایی است؛ یعنی «فهماندن و انتقال مطالب به انسان». بنابراین آنچه از معجم فروق اللغویه استنتاج شده مبنی بر اینکه مفهوم تعلیم اعم از مفهوم تلقین است و اینکه تلقین تدریسی ویژه است (یعنی «القای شفاهی گفتار با تکرار به مخاطب به قصد تفهیم»)، نیز مؤید این برداشت است. شایان ذکر است که فارابی هم تلقین را به معنای «تفهیم و تعلیم» می‌داند (فارابی، ۱۴۰۸، ص ۳۲۸) و مؤید سخن ابن‌معجم و فارابی، نیز دیدگاه یکی از متخصصان تعلیم و تربیت در مغرب است. وایت عقیده دارد که در طول تاریخ به تمایز آشکار بین تلقین و تدریس توجه نشده است. در گذشته، لغت تلقین به معنای تدریس به مفهوم کلی به کار رفته است؛ تلقین کردن یک نفر به یک نفر، صرفاً به معنای وادار ساختن او به یادگرفتن مطالب معین بود. در قرن حاضر معنای این لغت دقیق‌تر شده است، هم اکنون منظور از تلقین نوعی تدریس ویژه است. از این نوع تدریس به مقصود هر یک از معلمان در ارائه مطالب بستگی دارد (موسوی، ۱۳۹۲، ص ۵۴). برای تلقین معنای لغوی متعددی ذکر شده است. می‌توان تعاریف اصطلاحی نیز برای تلقین یافت که برخی به «خودتلقینی» و بعضی دیگر اشاره به «دگرتلقینی» ناظرند. در اینجا چند نمونه که با معنای مورد نظر مرتبط است، ذکر می‌گردد: در روان‌شناسی،

تلقین یعنی «قبولاندن عقیده، باور، تلقی یا احساسی به کسی معمولاً با تکرار و بدون درک و افناع» (انوری، ۱۳۸۵، ص ۶۵۵). بنا بر نظر برخی اندیشمندان تربیت اسلامی، «تلقین به نفس»، یعنی «از طریق به زبان آوردن قولی معین یا آشکار ساختن عملی در اعضاء و جوارح، تغییری به مقتضای آن در ضمیر پدید آید» (باقری، ۱۳۸۲، ص ۶۸) برخی پژوهشگران فلسفه تحلیلی تعلیم و تربیت، تلقین را چنین تعریف کرده‌اند: فرونشاندن هر نوع آموزه یا باور در ذهن فرد که به ایجاد تعهدی تزلزل ناپذیر نسبت به حقانیت آن منجر شود؛ به طوری که درهای ذهن خود را بر هر احتمالی دایر بر خطا بودن آن آموزه یا باور ببندد (عبدالهی و موسوی نسب، ۱۳۹۳، ص ۸۴). با بهره‌گیری از معانی لغوی و اصطلاحی ارائه شده، تعریف و نکاتی برای تلقین ارائه می‌گردد که گویای معنای مورد نظر در این نوشتار است: تلقین، یعنی ایجاد باور در خود یا دیگری از طریق تکرار نظام‌مند محتوای تلقینی، در قالب‌های متنوع، متناسب مراحل تربیتی تلقین‌شونده (متربی) در یک فرایند تربیتی، همراه با حفظ قدرت اراده، انتخاب‌گری و پرورش اندیشه است. به‌گونه‌ای که این فرایند سبب تثبیت و افزایش اعتماد وی به حقانیت آموزه‌های آن محتوا و جلوگیری از غفلت و فراموشی گردد و همچنین به‌ایجاد مصونیت در برابر اندیشه‌ها و رفتارهای تردیدزا و تزلزل‌آفرین دست یابد.

تجزیه و تحلیل داده‌ها

با توجه به اصول اولیه نظریه داده‌بنیاد، با روشن شدن حوزه تحقیق و کلیاتی از موضوع تحقیق، حال محقق عملاً کدگذاری در حوزه روش تربیتی تلقین را آغاز نموده است. البته لازم به یادآوری است ادبیات موضوع برخلاف بسیاری از مطالعات، مقدم بر جمع‌آوری داده‌ها نبوده، بلکه به عنوان بخشی از فرایند استقرایی، فرایند جمع‌آوری داده‌ها و تجزیه و تحلیل هم‌زمان تفسیر خواهد شد. پس از پایان نسبی کار، مرحله عنوان‌بندی و کدگذاری داده‌ها فرا می‌رسد. البته ضرورت اقتضا می‌نماید که به‌طور مستمر جمع‌آوری، تکمیل و اصلاح داده‌ها در طول تحقیق (تا نقطه اشباع) بارها بارها تکرار شود، نکته‌ای که به عقیده صاحب‌نظران از مزایا و محاسن روش نظریه داده‌بنیاد است. بدین‌منظور برای تجزیه و تحلیل داده‌ها، کدگذاری باز انجام شد. کدگذاری باز بدین‌صورت بود که آیات و احادیثی که در مورد روش تربیتی تلقین بود مورد بررسی قرار گرفت. گزینش این آیات و احادیث با توجه به جستجوی مفهوم تلقین بوده است. که ۳۲ آیه و حدیث را در بر می‌گیرد. جدول کدگذاری باز در جدول شماره (۱) مشاهده می‌شود.

جدول ۱: کدگذاری باز روش تربیتی تلقین

شناسه	ترجمه آیه و حدیث (داده)	مفهوم (کد)	مقولات
a۱	خدایا این است حاجت من، پس میل مرا نسبت به آن افزون کن و... استدلال در آنها را به من تلقین (تفهیم) کن. امام سجاد <small>علیه السلام</small>	نقش رغبت و اشتیاق در تفهیم	تکرار همراه با ایجاد باور در سلامت جسمی و روحی
a۲	اگر گفته آشکاری بگویی او به اسرار و آنچه پنهان می‌شود آگاه است. (طه، آیه ۷)	تأثیر پذیری ضمیر باطن از ظاهر	
a۳	نخستین کلمه‌ای که بر زبان کودک می‌گذارید باید کلمه «لا اله الا الله» باشد. پیامبر اکرم <small>صلی الله علیه و آله</small>	القای شفاهی گفتار با تکرار	
a۴	هرکسی که به تربیت کودک اشتغال دارد، زمانی که کودک لب به «لا اله الا الله» بگشاید، خداوند گناهانش را محاسبه نمی‌کند. پیامبر اکرم <small>صلی الله علیه و آله</small>	تأثیر تکرار و یادآوری بر تهذیب	
a۵	اطفال را برای گریستن نزنید، زیرا گریه آنها تا چهار ماه شهادت به توحید و چهار ماه صلوات و دعای پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> و چهار ماه برای پدر و مادر می‌باشد. رسول خدا <small>صلی الله علیه و آله</small>	توجه به ذکر و تکرار	
a۶	هر کس دارای فرزند شد لازم در گوش راستش اذان و در گوش چپش اقامه گوید، که این کار نوزاد را از گزند شیطان رانده شده‌ی درگاه الهی، مصون می‌دارد. رسول خدا <small>صلی الله علیه و آله</small>	نقش ذکر در سلامت روحی و جسمی	
a۷	وقتی بچه سه ساله شد، کلمه «لا اله الا الله» را بآتش بدهید، سپس او را کنید تا به سن سه سال و هفت ماه و بیست روز برسد، آن‌گاه «محمد رسول الله» را بآتش بدهید. سپس تا چهار سالگی او را رها سازید. و در سن چهارسالگی صلوات بر محمد را یادش بدهید. امام صادق <small>علیه السلام</small>	توجه به تکرار و مداومت بر عمل	
a۸	ای فرزند آدم مرا در دلت زیاد یاد کن، تا تو را یاد کنم. ای فرزند آدم مرا در خلوت یاد کن تا در خلوت یاد کنم و در میان جمع یادم کن تا در میان جمعیت یادت کنم.	ذکر زمینه ساز توجه پروردگار	
a۹	ذکر خدا موجب نورانیت عقل، زنده شدن نفس و صیقل دادن قلب است. امیرالمؤمنین <small>علیه السلام</small>	تأثیر ذکر خدا در صفای دل و جان	
a۱۰	شفایابی دل‌ها در پرتو یاد و ذکر الهی صورت می‌گیرد. امیرالمؤمنین <small>علیه السلام</small>	نقش یاد خدا در شفایابی دل	
a۱۱	خداوند پیامبران خود را برانگیخت و هر از چندگاه متناسب با خواسته‌های انسان‌ها رسولان خود را پی‌درپی فرستاد تا وفاداری به پیمان فطرت را از آنان بازجویند و نعمت‌های فراموش شده را به یاد آورند. (نهج البلاغه، خطبه ۱)	نقش ذکر و یاد خدا در غفلت زدایی	

اثرات مخرب نادرستی کلام	نقش نزاع و مشاجره در بیماری دل	برای دفاع از دینتان، با مردم نزاع و مشاجره لفظی نکنید زیرا این کار، دل را بیمار می‌کند. امام صادق <small>علیه السلام</small>	a12
	استفاده از زبان زور در اوج قدرت	بنگر که هرگز حرف زوری از دهانت خارج نشود، اگرچه از قدرت خودت و خوبشاوندانت مطمئن هستی. امام صادق <small>علیه السلام</small>	a13
نقش عمل صحیح درهدایت	تأثیر آماده بودن ذهن بر ماندگاری دانش	آموختن دانش در کودکی مانند کنده‌کاری بر سنگ ماندگار است. امیرالمؤمنین <small>علیه السلام</small>	a14
	تأثیر دعوت بر پذیرش هدایت	مردم را از طریقی غیر از زبان‌هایتان (در واقع با اعمال و رفتار خود به کارهای خیر) دعوت کنید تا تلاش و راستگویی و پرهیزگاری را از رفتار شما ببینند. امام صادق <small>علیه السلام</small>	a15
	تأثیر محبت در بخشش	خداوند بنده‌اش را به واسطه شدت محبتی که به فرزند خود دارد، رحم می‌کند. امام صادق <small>علیه السلام</small>	a16
	تأثیر ادب بر خرد و دل	پس به ادب آموختنت پرداختم، پیش از آنکه دلت سخت شود و خردت هوایی دیگر گیرد. (نهج البلاغه، نامه ۳۱)	a17
	نقش خداآوری در کنترل عجب و غرور	و بندگان خدا کسانی هستند که بر زمین با تواضع گام می‌زنند. (فرقان، آیه ۶۳)	a18
	تأثیر ظاهر بر درون	اگر بردبار نیستی، خود را به بردباری بنمای، زیرا اندک است کسی که خود را مانند مردمی کند و از جمله آنها به شمار نیاید. امیرالمؤمنین <small>علیه السلام</small>	a19
	نقش سکوت در دستیابی به حکمت	سکوت دری از درهای حکمت است.	a20

جدول (۲) کد گذاری باز روش تربیتی تلقین

مقولات	مفهوم (کد)	ترجمه آیه و حدیث (داده)	شناسه
پرهیز از اعمال نادرست	دوری از امور غیرمعقول	اگر والدین خواستند تو را وا دارند که چیزی غیرمعقول را شریک من قرار دهی از آیین شرک آمیز آنان پیروی مکن. (لقمان/ ۱۵)	a21
	تأثیر اعمال نادرست بر درون	به هنگام راه رفتن با کبر و سرمستی بر زمین گام مزین. (اسراء، آیه ۳۷)	a22
نقش آمادگی و ذکر در پیشرفت دنیوی و اخروی و سعادت انسان	امکان‌پذیری عاقبت‌بخیری در سایه ذکر	وقتی کودکان زبان گشودند «لا اله الا الله» را به آنان بیاموزید، پس نگران‌شان نباشید تا به سن پیری و مرگ برسند و زمانی که دندان شیر آنان افتاد، آنان را به نماز امر نمایید. پیامبر اکرم <small>صلی الله علیه و آله</small>	a23

تأثیر القای ناروا در انحراف از مسیر هدایت	a۲۴	قلب کودک مانند زمین بایر است، هرچه در آن القا شود، می‌پذیرد. امیرالمؤمنین <small>علیه السلام</small>	تأثیر بکر بودن ذهن بر پذیرش مطالب
	a۲۵	دل نوجوان همچون زمین ناکشته است، هرچه در آن افکنند بپذیرد. (نهج البلاغه، نامه ۳۱)	نقش آمادگی در دریافت مطالب
	a۲۶	و نام پروردگارت را یاد کن و از همه ببر و به او بپیوندد. (مزمّل، آیه ۸)	ذکر خداوند و توکل در همه حال
	a۲۷	شما برترید اگر مؤمن باشید. (آل عمران، آیه ۱۳۹)	نقش ایمان در جایگاه انسان
	a۲۸	رام شما ساخت آنچه در آسمان‌ها و آنچه در زمین است همه از آن اوست، در اینجا برای متفکران عبرت‌هاست. (جاثیه، آیه ۱۳)	عبرت‌آموزی در سایه تفکر در آفرینش
	a۲۹	البتة ما انسان را در بهترین نظام خلق بیافریدیم. (روم، آیه ۳)	نقش باور در ترقی و پیشرفت
	a۳۰	به دیگران راه دروغ‌گویی را تلقین نکنید، زیرا در اثر این کار دروغ‌گو می‌شوند، فرزندان یعقوب نمی‌دانستند که گرگ انسان را می‌خورد، این کار را از راه تلقین و تذکر پدر استفاده کردند. (یوسف، آیه ۱۳)	نقش القا و تذکر در دروغ‌گویی
	a۳۱	کسی که سخن گوینده‌ای را گوش فرا دهد و بپذیرد او را عبادت کرده است. اگر گوینده از خدا سخن می‌گوید، عبادت خدا نموده و اگر از زبان ابلیس صحبت می‌کند، عبادت شیطان کرده است. امام رضا <small>علیه السلام</small>	تأثیر تلقینات ناروای جاهلان بر عبادت
a۳۲	هر که خود را به فقیری زند، فقیر گردد. پیامبر اکرم <small>صلی الله علیه و آله</small>	القای ناروا و تأثیر آن بر درون	

کدگذاری محوری تلقین

بعد از اینکه مفاهیم در کدگذاری باز مشخص شد. نوبت به کدگذاری محوری تلقین فرا می‌رسد. در این مرحله برحسب ارتباط درونی بین مفاهیم، مقوله محوری شناسایی می‌گردد و سایر مفاهیم ذیل مقوله محوری قرار می‌گیرد. در جدول (۳) مقوله‌های محوری نشان داده شده‌اند.

جدول (۳) کدگذاری محوری روش تلقین

شناسه	مفاهیم	مقولات
a1+a2+a3+ a4+a5+a6+ a7+a8+a9+ a10+a11	نقش رغبت و اشتیاق در تفهیم + تأثیر پذیری ضمیر باطن از ظاهر + القای شفاهی گفتار با تکرار + نقش تکرار و یادآوری بر تهذیب + توجه به ذکر و تکرار + نقش ذکر در سلامت روحی و جسمی + توجه به تکرار و مداومت عمل + ذکر زمینه‌ساز توجه پروردگار + تأثیر ذکر در صفای دل و جان + نقش یاد خدا در شفا یابی دل + نقش ذکر و یاد خدا در غفلت‌زدایی	تکرار، همراه با ایجاد باور و نقش آن در سلامت جسمی و روحی
a12+a13	نقش نزاع و مشاجره در بیماری و دل + نگه داشتن زبان از حرف زور در اوج قدرت	نادرستی کلام و اثرات مخرب آن
a14+a15+ a16+a17+ a18+a19+a20	تأثیر آماده بودن ذهن بر ماندگاری دانش + تأثیر دعوت در پذیرش هدایت + تأثیر محبت بر بخشش + تأثیر ادب بر خرد و دل + نقش خدا باوری در کنترل عجب و غرور + تأثیر ظاهر بر درون + نقش سکوت در دستیابی به حکمت	نقش عمل صحیح در هدایت
a21+a22	دوری از امور غیر معقول + تأثیر اعمال نادرست بر درون	پرهیز از اعمال نادرست
a23+a24+ a25+a26+ a27+a28+ a29	امکان عاقبت بخیری در سایه ذکر + تأثیر بکر بودن ذهن بر پذیرش مطالب + نقش آمادگی در دریافت مطالب + ذکر خداوند و توکل در همه حال + نقش ایمان در جایگاه انسان + عبرت‌آموزی در سایه تفکر در آفرینش + تأثیر باور در ترقی و پیشرفت	نقش باور و ذکر در پیشرفت و ترقی
a30+a31+a32	نقش القاء و تذکر در دروغ‌گویی + تأثیر تلقینات ناروای جاهلان بر عبادت + القای ناروا و تأثیر آن بر درون	تأثیر القای ناروا در انحراف از هدایت

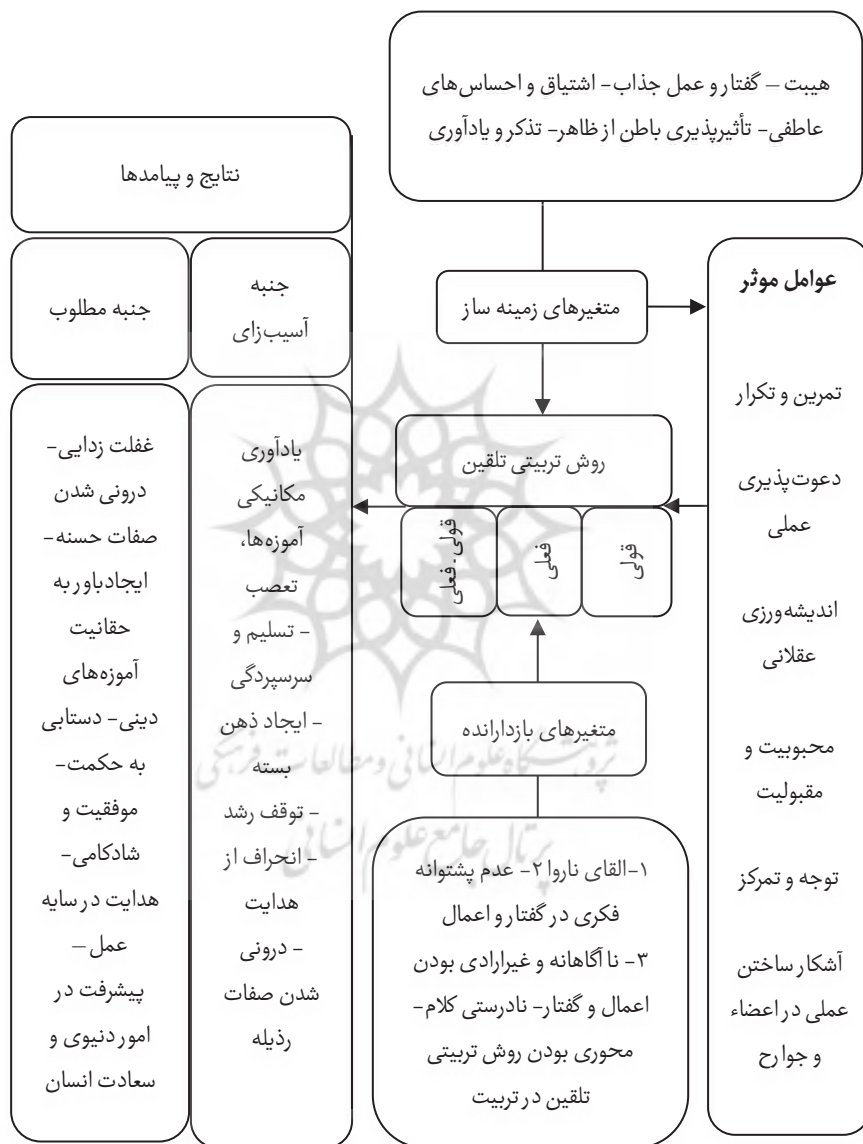
کدگذاری انتخابی تلقین

جدول (۴) کدگذاری انتخابی تلقین

متغیر وابسته (موضوع)	ابعاد	مقولات
تلقین	تلقین قولی ایجابی	تکرار همراه با ایجاد باور و نقش آن در سلامت جسمی و روحی
	تلقین قولی سلبی	اثرات مخرب نادرستی کلام
	تلقین فعلی ایجابی	نقش عمل صحیح در هدایت
	تلقین فعلی سلبی	پرهیز از اعمال نادرست
	تلقین قولی - فعلی ایجابی	نقش باور و ذکر در پیشرفت و ترقی
	تلقین قولی - فعلی سلبی	تأثیر القای ناروا در انحراف از هدایت

ارتباط و جایگاه مقولات محوری تلقین از دیدگاه اسلام را از طریق یک نمودار مفهومی می‌توان ترسیم کرد، که در شکل (۱) آمده است.

(شکل-۱) الگوی مفهومی روش تربیتی تلقین از دیدگاه اسلام برای نظام آموزشی

در این پژوهش سعی شده است تا الگوی مفهومی روش تربیتی تلقین برای نظام آموزشی با استفاده از نظریه داده‌بنیاد مورد توجه قرار بگیرد. ابعاد برآمده از مرحله قبل در قالب چهار «مقوله» و هر یک با نقش و جایگاه معین، به شرح زیر دسته‌بندی شدند: ۱. متغیرهای مؤثر؛ ۲. متغیرهای زمینه‌ساز؛ ۳. متغیرهای بازدارنده؛ ۴. نتایج و پیامدها. در این پژوهش عوامل اثرگذار بر روش تربیتی تلقین، که دارای مقوله‌های فرعی می‌باشند، شامل: تمرین و تکرار، دعوت‌پذیری عملی، اندیشه‌ورزی عقلانی، محبوبیت و معقولیت، توجه و تمرکز و آشکار ساختن عملی در اعضاء و جوارح است. عوامل زمینه‌ساز شناسایی شده عبارت است از: هیبت، لحن و زبان جذاب، اشتیاق و احساس‌های عاطفی و تأثیرپذیری باطن از ظاهر و تذکر و یادآوری. متغیرهای بازدارنده عبارتند از: القای ناروا، عدم پشتوانه فکری در گفتار و اعمال، ناآگاهانه و غیرارادی بودن اعمال و گفتار، نادرستی کلام و محوری بودن روش تربیتی تلقین در فرایند تربیت است؛ و نتایج و پیامدهای شناسایی شده در دو بخش آسیب‌زا شامل: یادآوری مکانیکی آموزه‌ها، تعصب، تسلیم و سرسپردگی، ایجاد ذهن بسته، توقف رشد، انحراف از هدایت و درونی شدن صفات رذیله است و در جنبه مطلوب شامل: غفلت زدایی، درونی شدن صفات حسنه، ایجاد باور به حقایق آموزه‌های دینی، دستیابی به موفقیت و شادکامی، هدایت در سایه عمل و پیشرفت در امور دنیوی و سعادت انسان است. الگوی مفهومی روش تربیتی تلقین، بر اساس الگوی تحلیلی شناخت دو جنبه آسیب‌زا و مطلوب روش مذکور، در مسیر رسیدن از وضعیت موجود به وضعیت مطلوب بوده است. شناخت و توصیف الگوی مفهومی روش تربیتی تلقین و هرگونه اظهارنظر در مورد آن با بررسی آیات و احادیث در مورد چگونگی استفاده آنها در مراحل مختلف تربیتی به شناخت درستی دست یافته می‌شود. به عبارت دیگر با ماهیت روش تربیتی در تربیت‌آشنایی پیدا خواهد شد و هم‌زمان با شناخت این روش دو جنبه آسیب‌زا و مطلوب به درستی درک می‌شود. در این بین نتایج و پیامدهای استفاده از این روش تربیتی در فرایند تربیتی مورد توجه قرار داده می‌شود و در کنار این عمل، وظایف مشخص شده و هدف نهایی تربیت تحقق پیدا می‌کند. چنان‌که این روش اساس و استراتژی در تربیت قرار بگیرند مشکل‌زا خواهد بود و در بلندمدت نتیجه حاصل شده سست و ناپایدار است.

بحث و نتیجه‌گیری

دین حقیقتی معنوی و گوهری روحانی است که با دل و جان آدمی سروکار دارد. اگر تربیت دینی، همراه با پذیرش قلبی نباشد، رفتار و کردار و سلوک دینی عاری از هویت حقیقی دینی خواهد بود. تربیت دینی چیزی نیست که با القاء و اکراه یا تلقین و تطمیع شکل گیرد؛ زیرا ایمان و باور دینی چیزی جز دلدادگی و پیوند قلب با دین نیست. پس لازم است هر روشی که در تربیت دینی به کار برده می‌شود، به جنبه آسیب‌زا و مطلوب آن توجه شود. علاوه بر این، بتواند فراگیران را به سطحی از شناخت، انتخاب و عمل در تمام مراحل تربیت دینی هدایت کند. به هر حال، باید پذیرفت که با وجود محدودیت‌ها و ناسازگاری‌های موجود بین روش تلقین با هدف تربیت دینی، کاربرد تلقین در تربیت دینی امری اجتناب‌ناپذیر است؛ زیرا همان‌گونه که اشاره شد، گاهی تربیت دینی در بستر خود مستلزم برخی از این امور می‌باشد و مربی ناچار است که گاهی از تلقین استفاده کند. تلقین روشی از روش‌های تربیت به‌شمار می‌رود و این‌گونه نیست که همه آموزش‌های تلقینی، حالت آسیب یا «ضد تربیت» به‌شمار آیند؛ بلکه می‌توان برای تلقین دو جنبه آسیب و مطلوب تصور کرد. اگر تلقین، به‌عنوان محور تربیت دینی و روشی برای آموزش معارف اسلامی استفاده شود؛ بدون بیان پشتوانه‌های فکری و استدلالی و عدم توجیه شناختی نسبت به آنها، آثار منفی جبران‌ناپذیر یا دیراصلاح، مانند تعصب بی‌جا را به‌دنبال دارد و در این صورت به تلقین آسیب‌زا تبدیل خواهد شد، زیرا حق انتخاب و قضاوت شاگردان پایمال می‌شود و آموزش، در بردارنده این پیام است که «پیندیش، همان‌گونه که ما می‌اندیشیم و جرأت سؤال و تردید نداشته باشد». همان‌طور که در معناشناسی بیان شده می‌توان از تلقین به‌عنوان مرحله‌ای پس از آموزش در قالب تکرار نظام‌مند بهره برد. این کار به‌منظور اقناع و افزایش اعتماد متربی به صحت آموزه و تثبیت اعتقادات، جلوگیری از فراموشی پشتوانه‌های استدلالی آن و پیشگیری بروز تزلزل در فکر و دل انجام می‌گیرد و چنین تلقین تثبیت‌افزا و اعتمادسازی تحمیل محسوب نمی‌شود. البته در ضمن تکرار ممکن است استدلال‌ها یا نکات جدید بیان شود، ولی غرض در اینجا متوجه نفس تکرار باورساز است. بنابراین، غرض از به‌کارگیری روش تلقین به‌منظور باورسازی آموزه‌های دینی در متربیان، زمینه‌سازی برای تثبیت و نهادینه‌سازی آموزه‌های اسلامی در آنها و شکوفایی فطرت معنویت‌جوی آنان نسبت به حقانیت، مفید بودن و کارآمدی آن آموزه‌ها در زندگی متربیان می‌باشد. در اجرای تلقین باید بر سه شاخص تربیتی «استقلال در انتخاب و تصمیم‌گیری»، «اندیشه‌ورزی یا تأمل

«عقلانی»، «استواری شخصیت یا قدرت اراده»، توجه کرد. این نکات در فضای تربیتی (متربی) کودک نیز مطرح است؛ لکن با قالبی متناسب با دوره‌های مختلف در واقع، در مرحله آموزش، استدلال‌های کودکان و قابل فهم را برای کودکان یا سنین بالاتر بیان می‌کند و ضمن آن، اندیشه و عاطفه آنان را به سمت باورهای دینی سوق می‌دهد. سپس به تکرار آن می‌پردازد تا به ایجاد باور منجر شود؛ به گونه‌ای که متربی حس کند خودش آن را فهمیده، قانع شده و آزادانه انتخاب کرده است. البته موفقیت در به‌کارگیری این روش برای متربی، در صورتی است که تهیه محتوای تلقینی و نیز شیوه‌ها و قالب‌های اجرای آن، با در نظر گرفتن نکات روان‌شناختی در خصوص تلقین‌پذیری این دوره سنی باشد.

منابع

- **قرآن کریم**، ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای (۱۳۸۶)، ج ۴، قم، نشر دار القرآن الکریم.
- **نهج البلاغه**، ترجمه محمد دشتی (۱۳۷۹)، مؤسسه فرهنگی-تحقیقاتی امیرالمؤمنین علیه السلام.
- ابن فارس، احمد (۱۴۰۴)، **معجم مقائیس اللغه**، ج ۵، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- انوری، حسن (۱۳۸۵)، **فرهنگ فشرده سخن**، تهران: نشر سخن.
- اسمعیلی زمان آباد، مریم و علی پور، صدرا (۱۳۹۷) روش تربیتی تلقین و تأثیر آن بر باطن انسان از دیدگاه آیات، **نشریه قرآن و طب**، سال سوم شماره ۳، ص ۱۵۵-۱۶۳.
- باقری، خسرو (۱۳۸۲)، **نگاهی دوباره به تربیت اسلامی**، تهران: انتشارات مدرسه.
- _____ (۱۳۸۹)، **درآمدی بر فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی**، تهران: نشر مدرسه.
- جبّاری، کامران و سجادی، سید مهدی (۱۳۸۸)، تبیین تربیت دینی از منظر ظاهرگرا و نقد آن بر اساس جریان عقل‌گرا، **مطالعات اسلامی فلسفه و کلام**، ش ۴۱، ص ۹-۴۶.
- جعفری، بهزاد (۱۳۷۷)، **تحف العقول**، شر صدوق.
- حاجی بابائیان امیری، محسن (۱۳۹۰)، **روش‌های تربیت اخلاقی کاربردی در اسلام (با تأکید بر دوره نوجوانی و جوانی)**، تهران: انتشارات سروش.
- حیدری، محمد حسین و نصر بختیاری، حسن علی (۱۳۸۸)، تلقین: چالش فراروی تربیت دینی، **فصلنامه تربیت**، سال اول، شماره دوم، ص ۸۵-۱۰۸.
- خان محمدی، هادی؛ باقری، مصباح الهدی (۱۳۸۹)، طراحی مدل مفهومی نظام علمی جمهوری اسلامی مبتنی بر اندیشه‌های مقام معظم رهبری. **فصلنامه اندیشه مدیریت راهبردی**، سال، چهارم، شماره اول، ص ۵-۴۰.

- خدایاری شوطی، سعید و همکاران (۱۳۹۳)، تعلیم و تربیت دینی در نظام آموزشی؛ با تأکید بر آسیب‌ها و چالش‌ها، *اولین گنگره بین‌المللی فرهنگ و اندیشه دینی*، ۵۳-۳۱.
- دانایی فرد، حسن، مومنی، نونا (۱۳۸۷)، *تئوری رهبری اثربخش از دیدگاه امیرالمؤمنین (ع)* استراتژی داده‌بنیاد متنی، *فصلنامه انقلاب اسلامی*، سال چهارم، شماره ۱۴، ص ۷۵-۱۱۲.
- دانش، اسماعیل (۱۳۸۹)، روش‌های خود تربیتی از دیدگاه اسلام، *فصلنامه راه تربیت*، سال پنجم شماره ۱۱.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۹۱)، *لغت نامه دهخدا*، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۶ جلدی.
- زارعیان، محمدجواد؛ موسوی، سیدنقی (۱۳۹۴)، جواز تلقین در تربیت دینی، *دوفصلنامه مطالعات فقه تربیتی*، سال دوم، ش ۳، ص ۷-۳۲.
- شمخانی، اژدر و نورعلیان، یاور و عاشوری، مظاهی و مالمیر، سعید (۱۳۹۳)، اصول و روش‌های تربیتی از دیدگاه امام خمینی (ع)، *مجله بصیرت و تربیت اسلامی*، ص ۱۱۳-۱۳۶.
- صدوق، محمدبن علی (۱۴۱۳ق) *من لایحضره الفقیه*، ۴ جلدی، قم: جامعه مدرسین.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۹۰)، *تفسیر المیزان*، ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی، جلد ۱ تا ۲۰، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- عبداللهی، ابراهیم، موسوی نسب سیدمحمدرضا (۱۳۹۳)، نقش روش تلقین در نهادینه‌سازی آموزه مهدویت برای کودکان، *فصلنامه انتظار موعود*، ش ۴۷، ص ۸۱-۱۱۰.
- عسکری، ابی هلال، (۱۴۱۲)، *معجم الفروق الفویه*، (تنظیم بیت الله بیات)، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- فارابی، ابونصر (۱۴۰۸) *المنطقیات*، تحقیق و مقدمه محمدتقی دانش پژوه، ج ۱، قم: مکتبه آیه الله مرعشی.
- فراهیدی، خلیل (۱۴۱۰)، *کتاب العین*، ج ۵، قم: انتشارات هجرت.
- فرمیپهنی، محسن (۱۳۷۸)، *فرهنگ توصیفی علوم تربیتی*، تهران، انتشارات اسرار دانش.
- قاسم پور، علی و جعفری سید ابراهیم، ۱۳۸۸، سازواری و ناسازواری‌های تلقین در تربیت دینی، *دوفصلنامه تربیت اسلامی*، ش ۸، ص ۲۷-۴۳.
- قائمی مقدم، محمد رضا (۱۳۹۰)، *روش‌های آسیب‌زا در تربیت از منظر تربیت اسلام*، چاپ پنجم، قم: نشر پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- کریمی، روح الله (۱۳۹۶)، بررسی و تحلیل اعتراض (تلقینی بودن حلقه کندوکاو اخلاقی)، *پژوهش نامه مبانی تعلیم و تربیت*، سال هفتم، شماره ۱، ص ۶۶-۸۳.
- کریمی، عبدالعظیم (۱۳۹۳)، *تربیت آسیب‌زا*، تهران: انتشارات انجمن اولیاء و مربیان.
- محمدی ری شهری (۱۳۸۹)، *میزان الحکمه*، ترجمه حمیدرضا شیخی، ج ۴، قم: ناشر، موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث.

- متقی هندی، حسام الدین (۱۴۰۹)، *کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال*، بیروت: موسسه الرساله.
- موسوی، سیدنقی (۱۳۹۲)، تحلیل و مفهوم تلقین در تربیت دینی، *فصلنامه نوآوری‌های آموزشی*، ش ۴۷، ص ۴۴-۶۶.
- موسوی کاشمیری، مهدی (۱۳۸۶۹)، *روش‌های تربیت*. چاپ دوم، قم: انتشارات بوستان کتاب.

